

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ**ԼԻԼԻԹ ՄԱԿԱՐՅԱՆ**

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գործունեության ողջ ընթացքում հանդիսացել է ազգային արժեքների քարոզման, ազգապահպանության, պետականության ամրապնդման կարևոր հիմնասյուն: Հայոց եկեղեցին մշտապես կանգնած է եղել իր ժողովրդի և պետության կողքին՝ հաճախ պայքար մղելով հայի ինքնության պահպանման համար: Պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին կատարել է նաև բաղաբական կառույցի դեր և դարձել համայն հայության միավորիչ գործոն: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում և հատկապես 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ հայոց եկեղեցին գործուն մասնակցություն ունեցավ ծավալվող գործընթացներում: Հայ հոգևորականությունը գեներ վերցրեց՝ հայրենիքը պաշտպանելու: Մայիսին կերտված պատմությունը մեր բոլորիս հավաքական կենսագրությունն է: Մեր պապերի սխրանքն ու հերոսական անցյալը մեզ դարձրել են ավելի ուժեղ ու միասնական: Հուշագրությունները և սերնդեսերունդ փոխանցված ընտանեկան հիշողություններն են, որ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում, լրացնում ու հարստացնում են մեր պատմությունը, բացահայտում հերոսամարտերում մեծ ավանդ ունեցած տեղական գործիչների, այդ թվում՝ հայրենիքի համար մարտնչած հայ հոգևորականության սխրանքը և հերոսական դրվագները:

Հայրենիքի պաշտպանության գործում եկեղեցու մասնակցության մասին են վկայում բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր, որոնցից է 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին Մայր Աթոռի միաբանական ժողովի կողմից ուղղված զեկուցագիրը, ուր տեղեկացվում է, որ միաբանները որոշել են մեկնել ռազմաճակատ՝ թե՛ հոգևոր և թե՛ զինվորական ծառայություն իրականացնելու և այդ առումով խնդրում էին Վեհափառի թույլտվությունը¹:

Հայ հոգևորականները ռազմադաշտ էին մեկնում ոչ միայն մարտական ծառայություն կատարելու, այլև Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ծվարած հայության սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-կրոնական դրության, հին ձեռագրերի, վանքերի, մշակութային վիճակի մասին տեղեկություններ հավաքելու: Մասնավորապես Գևորգյան ճեմարանի ուսանող Հայկ Աճեմյանը 1918թ. հունվարի 5-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին հասցեագրած դիմումում տեղեկացնում էր Վան-Վասպուրականի գավառներ մեկնելու իր առաքելության մասին և խնդրում Վեհափառի թույլտվությունը և օժանդակությունը²:

Հայ հոգևորականներն առանց երկմտելու՝ կամավորագրվում էին, ստանում Վեհափառի թույլտվությունը և մեկնում ռազմադաշտ: Մայր Աթոռի միաբան Արիստակես վարդապետ Չուլույանը Եղիշե վարդապետ Շահումյանին 1918թ. փետրվարի 7-ին ուղղած նամակում գրում էր. «Մեր տանից յետ դարձայ, մեր կողմերը շատ վատ է, որ մի վստահութիւն չկա, թէ հայ և թէ թուրք արագօրէն զինուում են, Աստուած վերջը բարին անի, թէ ինչ կլինի, չեմ իմանում: Ս. Էջմիածնում և Երևանումն էլ դրութիւնը միութարական չէ... հայկական խմբերի հետ գնում են և վարդապետներ: Կիւրակի օրը գնացել են Կորիւն և Խորէն վարդապետները: Վաղըն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 491, թ. 79 և շրջ.:

² Վավերագրեր, հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Կազմող՝ Ս. Ա. Բեքբույան, Երևան 1999, էջ 13-14:

Էլ գնում են Գիւտ և Ներսէս վարդապետները: Ինձ էլ չեմ իմանում երբ կվիճակուի գնալ, արդէն գրուած եմ...»¹:

Նույն ժամանակ Վեհափառից ռազմաճակատ մեկնելու թույլտվություն էին խնդրել Գանձակի փոխանորդ Լևոն վարդապետ Պետրյանը և Յովսէփ վարդապետը²:

Հայ հոգևորականությունը Նույնիսկ ամենածանր օրերին չլքեց իր ժողովրդին: Ալեքսանդրապոլի համար մղվող մարտերի ընթացքում քաղաքից չհեռացավ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետ Սմբատյանը³:

Հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ռազմաճակատի և թեմերի հայ հոգևորականության, Հայոց ազգային խորհրդի և զինվորականության միջոցով գործունե կերպով տեղեկանում էր իրավիճակին և իր զգոն կեցվածքով և գործողություններով՝ կայունություն ապահովում երկրում: Վեհափառին զեկուցում էին ինչպես ռազմաճակատի դրության, այնպես էլ հաշտության բանակցությունների, դրանց շուրջ հայկական քաղաքական հոսանքների տրամադրությունների մասին: Եպիսկոպոս Գևորգ Չորեքյանը՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղած զեկուցագրում (1918թ. ապրիլի 4) Վեհափառին տեղեկացնում է Ալեքսանդրապոլում գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հետ հանդիպման մանրամասները, որի ընթացքում վերջինս տեղեկացրել էր այդ պահին իր տրամադրության տակ եղած զորքի և դասալեռության հետ կապված խնդիրների մասին: Գ. Չորեքյանի կարծիքով նրանց ճակատ վերադարձնելու պարտքը ծանրանում էր հայ հոգևորականության, կանանց և մամուլի վրա⁴: Հայոց կաթողիկոսի հանձնարարականով հոգևորականները մեծ քարոզչական աշխատանք էին կատարում դասալեռության դեմ մղվող պայքարում և շատերին վերադարձնում մարտադաշտ:

Գեներալ Մովսես Սիլիկյանը 1918թ. մայիսի 20-ին ներկայանալով կաթողիկոսին՝ առաջարկում է նրան մեկնել կաթողիկոսական ամառանոց⁵: Այս կապակցությամբ Երևանի պարետ Ա. Շահխաթունու հուշերից տեղեկանում ենք, որ Մ. Սիլիկյանը իրեն հեռախոսով հայտնել էր թուրքերի կողմից զինադադարի խզման և հարձակման մասին, հեռագրել էր Նաև Արամ Մանուկյանին, որ համոզի կաթողիկոսին թողնի Էջմիածինը և մեկնի ամառանոց: Ա. Շահխաթունին և Արամ Մանուկյանին անմիջապես մեկնում են Ս. Էջմիածին: Վերջինս կաթողիկոսին խնդրում է մեկնել Բյուրական, բայց Գևորգ Ե-ն կտրականապես մերժում է՝ ասելով. «Ուրեմն վիճակը ծանր է: Ո՛չ տղերքս, հայոց կաթողիկոսը Նահանջողը չէ»: Վեհափառը կարգադրում է Տիրայր արքեպիսկոպոսին զարկել բոլոր եկեղեցիների զանգերը, որից հետո հոգևորականների հետ մտնում է տաճար, ծնկի իջնում և աղոթում: Վեհափառը դիմում է Երևանից եկած պաշտոնյաներին. «Ասացե՛ք հայ բանակին, թե՛ ես տեղիցս չեմ շարժվում: Ես չեմ թողնում Ս. Էջմիածինը: Եթե մեր զինուորները նրան չեն կարողանում պաշտպանել, և թուրքերը մտնելու են Ս. Էջմիածին, իմ դիակը պիտի գտնեն Ս. Իջման սրբավայրում»:

Գարեգին և Չավեն եպիսկոպոսները խնդրում են Վեհափառի թույլտվությունը՝ հայոց բանակը առաջնորդելու: Վեհափառը դիմելով նրանց՝ նշում է. «Գնացե՛ք, ասացե՛ք զինուորներին, որ նրանք պատասխանատու են բոլոր հայերի կեանքի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 60, ց. 1, գ. 255, թ. 12 և շրջ:

² Ստեփան կերտող, Հայ հոգևորականության մասնակությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան 1999, էջ 20:

³ Ստեփան կերտող, Նշվ. աշխ., էջ 19:

⁴ Վավերագրեր, հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը առաջին հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), էջ 21-24:

⁵ Թրուշյան Հ., Սարգսյանապատի հերոսամարտը, Երևան 1965, էջ 139-140:

համար, մենք ոչ ոք չունենք մեր կողքին, բացի Զրիստոսից, որը մեր միակ ուժն է և մեզ օրհնում է»¹:

Սարգարապատի ճակատամարտի նախօրյակին Գարեգին եպիսկոպոս Յովսեփյանը «Մահապարտներ» անունով մկրտում է 5-րդ հայկական գունդը: Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանը, Թադևոս վարդապետ Յարությունյանը և Յովհաննես վարդապետ Տեր-Միքայելյանը շրջակա գյուղերից հավաքագրած 500 կամավորներով, Գարեգին եպիսկոպոս Յովսեփյանի և Չավեն եպիսկոպոս Մահտեսի-Բաբայանի առաջնորդությամբ գնում էին առջևից²:

Չավեն եպիսկոպոսը՝ որպես Էրզրումի հոգևոր առաջնորդ, Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտ հաճախ էր եղել առաջնագծում: Նա հայտնի նշանաձիգ էր, աչքի էր ընկել Վանի հերոսամարտում³:

Սարգարապատի ճակատամարտին մասնակցեցին նաև գյուղական ծխական հովիվներ՝ իրենց գլխավորած աշխարհագորային ջոկատներով, որոնց թվում էին Կոտայքի Թագա (Նոր Գյուղ) գյուղի քահանա Տեր Չափար Տեր-Յարությունյանը, Էջմիածնի Գրամփա (Ծիածան) գյուղի ծխատեր Տեր Յովհաննես քահանան, Զաֆարապատ (Արգավանդ) գյուղի ծխատեր Տեր Սահակ քահանան⁴:

Ինչպես Սարգարապատում, այնպես էլ Բաշ Ապարանում հայ հոգևորականությունն իր մասնակցությունը ունեցավ մղվող մարտերում:

Թուրքերն անարգել մտել էին Յամամլու (Սպիտակ), գրավել շրջակա գյուղերը և շրջվել էին դեպի Ապարան: Սկսվել էին տեղահանվել Ապարանի սահմանային գյուղերը: Ապարանի գավառապետ Սեդրակ Զալալյանը, Ապարանի գավառի Արագյուղ գյուղի բնակիչ, Երևանի ոստիկանության աշխատակից Արսեն Տեր-Պողոսյանը (Խենթի որդին), հոգևոր թեմի առաջնորդ Տեր Յովհաննես քահանա Տեր-Միկայելյանը ստանձնում են ինքնապաշտպանության հրամանատարությունը: Ստեղծվում է պաշտպանության խորհուրդ՝ Տեր Յովհաննես Տեր-Միկայելյանի նախագահությամբ⁵: Վերջինս իր ջոկատը զինելուց հետո, ինքն էլ զինված «Մաուզեր» ատրճանակով, սպայական թրով և «Մոսին» հրացանով, ձեռքն է վերցնում խաչը և օրհնում աշխարհագորայիններին: Տեր Յովհաննեսն ավարտել էր զինվորական դպրոց և ուներ ենթասպայի աստիճան: Բաշ Ապարանի հերոսամարտում թուրքերի առաջապահ զորամասերի վրա առաջին զնդակները արձակել են Դանագիրմազի (Նիգավան) ծխատեր Տեր Տաճատ քահանայի և Տեր Յովհաննեսի խմբերը⁶:

1918թ. մայիսի 19-ին Գյուլլուջա (Վարդենիս) գյուղի եկեղեցու շրջակայքում Տեր Յովհաննեսը կազմակերպում է բացօթյա Պատարագ և հայրենասիրական կոչով դիմում հավաքվածներին: Ս. Պատարագից հետո նա կամավորներին առաջնորդել է Նիգավան-Ճահճուտ-Միրափ հատվածը, որտեղ ձևավորվում է ճակատի առաջին գիծը: Տեր Յովհաննեսն անձամբ է ղեկավարել մարտերը Մուլքի-Սարալանջ հատվածում⁷:

Բաշ Ապարանում դիմադրությունը շարունակում էին Տեր Տաճատի կողմից թշնամուց գրոհով վերցրած մեկ զնդացրով, մինչև Սարգարապատից հասնում են կանոնավոր ջոկատները⁸:

Տեր Տաճատը ծառայել էր ռուսական բանակում, ծանոթ էր զինատեսակների և մասամբ տիրապետում էր մարտավարության կանոններին: Նրա՝ ռուսերենով

¹ Արամը մահուան յիսնամեակի առթիվ, Երևան 1991, էջ 508, 515-517:

² Ստեփան Կերտոզ, Նշվ. աշխ., էջ 21:

³ Թրուշյան Զ., Նշվ. աշխ., էջ 141-143:

⁴ Ստեփան Կերտոզ, Նշվ. աշխ., էջ 21:

⁵ Տիգրան Յայազն, Ապարանի հերոսամարտը, Երևան 2005, էջ 6:

⁶ Ստեփան Կերտոզ, Նշվ. աշխ., էջ 24:

⁷ Տիգրան Յայազն, Նշվ. աշխ., էջ 17-18:

⁸ Ստեփան Կերտոզ, Նշվ. աշխ. էջ 24:

արձակած հրամանները խուճապ էին առաջացրել թշնամու ճամբարում, և թուրքերը կարծել էին, թե կռվում են ռուսական զորքի դեմ: Բաշ-Ապարանի 64-ամյա քահանա Տեր Ռաֆայելը Ս. Խաչ եկեղեցում կատարում է Սուրբ Պատարագի կարգը, որից հետո շրջանի մարտունակ ամբողջ բնակչությունը դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Տեր Ռաֆայելը վիրավորվել էր թուրքերի կողմից: Զանի որ թշնամին Ապարանի վրա հարձակում էր գործել Սպիտակի կողմից, Տեր Տաճատին առաջինը օգնության էին հասել Գյուլյուջա գյուղի ջոկատը՝ քահանա Տեր Հովհաննեսի գլխավորությամբ, Դովրի գյուղի քահանա Տեր Գրիգորի, Փարաի գյուղի քահանա Տեր Գևորգի և եզդիների ջոկատները¹:

Ղազնաֆար (Արագած) գյուղի ջոկատը ղեկավարում էր Տեր Դանիել քահանա Տեր Դանիելյանը, որի դրոշի ներքո էին համախմբվել Շիրադալա (Վարդենուտ), Բլխեր (Շենավան), Թաթառլու (Ծաղկաշեն) գյուղերի բնակիչները²: Դանագիրմազի ջոկատը գլխավորում էր Տեր Տաճատ քահանան, Զուչակի խումբը՝ Տեր Հարություն քահանան³:

Ղարաքիլիսայի ճակատում հայ հոգևորականությունը ևս անմասն չմնաց: 1918թ. մայիսի 23-ին Ղարապաս գյուղի ծխատեր Տեր Կոմիտաս քահանա Սարգսյանը, փամփշտակալներով գոտևորված և մինչև ատամները զինված, հնչեցնել է տալիս եկեղեցու զանգերը և, հավաքելով իր ծխականներին և Հաջիդարայի (Լեռնապատ) ու Ղշլարի (այժմ՝ Վանաձորի կազմում) գյուղացիներին, դիմադրություն կազմակերպում: Նույն օրը Ղարաքիլիսայում կայացած մի հավաքում Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, զեներալ Ղամազյանը, գնդապետ Սամարցյանը և Նժդեհը որոշում են դիմադրություն ցույց տալ:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին հայոց ուժերի մասնակցությունը շատ խիստ քննադատել է ճակատամարտի ականատես, հայ փախստականներին օգնող Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, որը Գևորգ Ե կաթողիկոսին ուղղված իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ղարաքիլիսայում իմացանք, որ թուրքերը Նույնիսկ մինչև Ղշլար գյուղը չէին հասել, հետևապես չտաքի և հայ զորքի փախուստը իր ահռելի հետևանքներով որևիցե հիմք չունե... Շտաքի մասին մեր ասելիքները, նրա կազմալուծ և անկերպարան վիճակի մասին մեր հանձնաժողովը երևի առիթ կունենա իր ժամանակին մանրամասն զեկուցում տալու լիազոր մարմիններին: Այստեղ հարկ եմ համարում ասելու, որ այդ մարմինը շատ է անհամապատասխան իր դերին, և եթե Տփլիսի հետ ընդհատված չը լինեին փոստային և այլ հաղորդակցությունները, կարելի կը լիներ յուր ժամանակին հարկավոր փոփոխություն մտցնել և գուցե այսօրվա աղետի առաջ կանգնած չը լինեինք...»⁴:

Բացի հայրենիքի համար մղվող մարտական գործողություններում ունեցած մեծ ներդրումից՝ Հայոց կաթողիկոսի խնամակալության տակ էին նաև հազարավոր զաղթականներ, որք ու անապաստան երեխաներ: Հայոց եկեղեցին հոգևոր սպասավորների միջոցով տեղերում կազմակերպում էր պարենավորման աշխատանքները և բաշխում արտասահմանի հայերից ուղարկված օգնությունը:

Հայ առաքելական եկեղեցին հոգևոր, ազգային և մնայուն արժեք է, որին ծառայելն ու սատարելը պետք է լինի յուրաքանչյուր հայի սրբազան պարտականությունը:

¹ Խաչիկ Մաթևոսի Տեր-Ռաֆայելյան, Տոհմապատում, Երևան 2004թ., էջ 110-112:

² Միհրան Հովհաննեսի Մուրադյան, Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության ճակատամարտերին մասնակցող հոգևորականներ, «Էջմիածին» հանդես, Ս. Էջմիածին 1978, էջ 111:

³ Տիգրան Հայազն, Նշվ. աշխ., էջ 23, 34, 49:

⁴ Ստեփան կերտող, Նշվ. աշխ., էջ 25:

Լիլիթ Մակարյան
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՂՐՈՒՄԸ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայոց եկեղեցի, հայ հոգևորականություն, թուրքերի ներխուժում, Մայիսյան հերոսամարտեր

Հայ առաքելական եկեղեցին իր գործունեությամբ մեծ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում, հանդիսանում է ազգային արժեքների քարոզման, ազգապահպանության, պետականության ամրապնդման կարևոր հիմնասյուն: Հայ հոգևորականությունը ինչպես միշտ թուրքական արշավանքների ժամանակ ևս անմասն չմնաց և զենքը ձեռքին մասնակցեց հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող կռիվներին՝ հատկապես Մայիսյան հերոսամարտերին:

Lilit Makaryan
THE CONTRIBUTION OF THE ARMENIAN CHURCH IN THE MAY
HEROIC BATTLES IN 1918

Keywords: *Armenian Church, Armenian clergy, Turkish invasion, Heroic battles of May*

The Armenian Apostolic Church through its activities has made a great contribution throughout the history of Armenia, being the main pillar of national values' propaganda, nation's preservation and the reinforcement of statehood. The Armenian clergy, as always during the Turkish campaigns also didn't remain indifferent and took part in the battles for their homeland with arms, especially in the Heroic battles of May.

Лилит Макарян
ВКЛАД АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В ГЕРОИЧЕСКИХ
МАЙСКИХ СРАЖЕНИЯХ 1918Г.

Ключевые слова: *Армянская церковь, армянское духовенство, нашествие турков, героические майские сражения*

Будучи столпом пропаганды национальных ценностей, сохранения нации, укрепления государственности, Армянская апостольская церковь своей деятельностью вносила огромный вклад на протяжении всей истории армянского народа. Армянское духовенство, как и всегда во времена турецких походов, не осталось безучастным и с оружием в руках приняло участие в боях за родину, в особенности в героических майских сражениях.